

ISTRAŽIVANJA KOD HERKULOVIH VRATA Antički epigrafski spomenici

UDK 904 (398 Pola) "652"
Primljeno/Received: 1999. 10. 10.
Prihvaćeno/Accepted: 1999. 11. 12.

Alka Starac
HR-52100 Pula
Arheološki muzej Istre
Carrarina 3

U istraživanjima kod Herkulovih vrata u Puli otkriveni su dijelovi gradskih utvrda i prometnica, grobišta, te privatnih stambenih objekata. Među pokretnim nalazima osobito su brojni ulomci kamenih nadgrobnih spomenika i građevinskih elemenata. Ovom smo se prilikom zadržali na antičkim natpisnim spomenicima votivnog i nadgrobnog karaktera.

Ključne riječi: Pula, Herkulova vrata, epigrafski spomenici, 1. stoljeće

UVOD

Izvedba građevinskih radova na obnovi i dogradnji sjedišta Zajednice Talijana u Puli u Carrarinoj ulici broj 1 u razdoblju godine 1997.-1998. pružila je brojna arheološka otkrića koja se odnose na gradske fortifikacije, komunikacije, stambenu arhitekturu, te grobne ukope (Starac 1998, 1).¹

S unutarnje strane Herkulova su vrata bila ojačana hodnikom propugnakula koji se pružao uz cestovnu gradsku komunikaciju. Njegovo otkriće vjerojatno je najznačajniji rezultat istraživanja g. 1997.-1998. Propugnakul je izgrađen u ranocarskom razdoblju, s određenim vremenskim odmakom nakon dovršetka gradskih bedema - u drugoj fazi utvrđivanja rimske kolonije Pole. Otkriveno je zatim unutarnje lice prvobitnog antičkog bedema zajedno s temeljnom stopom, čime je omogućeno precizno određenje širine antičkog bedema i njegovog sužavanja prema vrhu. Ustanovljena je točna nadmorska visina antičkog kolnog prolaza ispod Herkulovih vrata koja je bila viša od današnje. Uz vanjsko lice bedema kod Herkulovih vrata otkopani su temelji masivnog kutnog utvrđenja koje je slijedilo postojeću cestu i nastavljalo se ovijajući poligonalnom formom stari kružni oblik kule

prema sjeveru. U isto vrijeme kad i vanjska pojačanja bedema, nastalo je i unutarnje pojačanje propugnakula kojim je sužena površina prometnice za širinu nogostupa. Ovi su naknadno pridodani fortifikacijski zidovi komponirani pretežno od ulomaka antičkih spomenika, i u njima prepoznajemo treću fazu opsežnijih radova oko pojačanja zone Herkulovih vrata kojoj je prethodilo djelomično uništenje opločenja kolnika i nogostupa antičke komunikacije.

Rimska cesta koja je prolazila kroz Herkulova vrata, sporedni gradski dekuman, bila je pokrivena ispucanim pravokutnim i poligonalnim kamenim blokovima dimenzija oko 100 x 100 x 15 cm, bez tragova kolotečina. S južne strane pratio ju je povišeni nogostup. O prekidu komunikacije kroz Herkulova vrata u razdoblju srednjeg vijeka svjedoče ostaci stambene arhitekture temeljene na cestovnom opločenju, te nalazi kosturnih srednjovjekovnih grobova unutar gradskih zidina koji su položeni izravno na tvrdu podlogu opločenja ceste. Na zapadnom rubu gradilišta, nasuprot Herkulovim vratima, odavno zaboravljeni dekuman poprijeko je presječen potpornim zidom ispunjenim mnoštvom spolija, koji je izgrađen sredinom XX. st. Iz tog zida potječe najveći broj pokretnih kamenih nalaza među kojima je

¹ Osobita mi je čast posvetiti ove retke o antičkim epigrafskim nalazima kod Herkulovih vrata dragom profesoru i mentoru dr. Marinu Zaninoviću, povodom njegovog 70. rodendana.

prisutan znatan broj ulomaka rimskih grobnih urni i nadgrobnih spomenika, kao i ulomaka sakralne ranokršćanske arhitekture. Ovom prilikom izdvajamo antičke epigrafske spomenike.

Katalog ANTIČKIH EPIGRAFSKIH SPOMENIKA

1. Zavjetna ara od vapnenca na profiliranom postolju, prelomljena u gornjem dijelu. Slova su uska, izdužena, R ima produljenu nožicu, M je nepravilno i nagnuto, C ne zatvara više od polovice kružnice. Slovo I je produljeno. Visina 42 cm, širina baze 40 cm, duljina baze 30 cm, širina tijela 30 cm, duljina tijela 23 cm, visina slova 4 cm. Datacija: I. st. Nalazište: Pula, Herkulova vrata (Carrarina 1), 1997. Smještaj: AMI Pula, inv.br.A 26732 (Sl. 1) (Starac 1998, 2).

[..]RVS

HERCVLI SACR

[..]rus / Herculi sacr(um).

1. Od slova R sačuvana je samo zakošena noga. Centralna pozicija kognomena pokazuje da u početku ne nedostaju više od dva slova, te je ime *Carus* predloženo kao jedna od vjerojatnih mogućnosti. Nije poznato je li natpis sadržavao još jedan gornji red iznad sačuvanih, te ne možemo utvrditi je li dedikant bio slobodan građanin ili rob s jednočlanom imenskom shemom.
2. Piramidalni cipus od vapnenca, oštećenog gornjeg dijela. Na donjem dijelu lijeve i desne bočne strane nalazi se po jedan utor za učvršćivanje cipusa u kameno postolje. Bočne i stražnja strana ugrubo su obrađene. Natpisno polje također je prilično grubo obrađene površine, neobrubljeno. Natpis je sačuvan u tri donja reda. Slova su u dva gornja reda sitna, jako naglašanih horizontalnih završetaka, dok su u trećem redu krupnija. Riječi su razdvojene interpunkcijskim točkama. Vis. spomenika 36 cm, šir. 32 cm, duž. 30 cm. Vis. slova: 1. red 1,7 cm, 2. red 2 cm, 3. red 4,5 cm. Datacija: sredina ili druga polovica I. st. Nalazište: Pula, Carrarina 1, 1998. Smještaj: AMI Pula, inv.br.A 26736. (Sl. 2).

[---]TONIS.CON

TVBERNALIS

V . F

-----/ [--]tonis con/tubernalis / v(iva) f(ecit).

- 1-2. Ispred teško oštećenog slova T vidljive su dvije zakošene crte, spojene u dnu; moguće je da se radi o slovu N ili V. Točan broj slova u početnom, izgubljenom dijelu kognomena nije ustanovljen; jedna od mogućih restitucija mogla bi biti [Fron]tonis. Formulacija [---]tonis contubernalis sugerira rekonstrukciju [--- in honorem / ---]tonis. 3. Iako nije sigurna, interpretacija kratica v.f. u ženskom rodu vjerojatna je zbog razmjerne učestalosti muških osobnih imena sa završetkom *-onis* u genitivu.

3. Ulomak prednje ploče monumentalnog nadgrobnog spomenika od vapnenca. Odlomljen lijevi i desni dio. Natpisno polje je zaglađeno i neobrubljeno, dok je spomenik bočno, s gornje i donje strane dosta oštećene površine uslijed sekundarne graditeljske upotrebe. Stražnja površina grubo obrađena. Natpis je sačuvan u dva reda. Slova su pravilna i pažljivo isklesana, a riječi su odvojene sitnim i plitkim trokutastim interpunkcijskim točkama. Vis. spomenika 40 cm, šir. 75 cm, duž. 41 cm. Vis. slova: 1. red 9 cm, 2. red 7,5 cm. Datacija: druga polovica I st. Nalazište: Pula, Carrarina 1, 1998. Smještaj: AMI Pula, inv. br. A 26737. (Sl. 3).

[---]LIENA.C.L.SA[---]

T . F

[---]liena C(ai) l(iberta) Sa[---] / t(estamento) f(ecit).

1. Slovo L u nomenu vidljivo je samo u dijelu horizontalne crte. Slovo A u kognomenu također je sačuvano samo djelomice, lijevim zakošenim krakom.

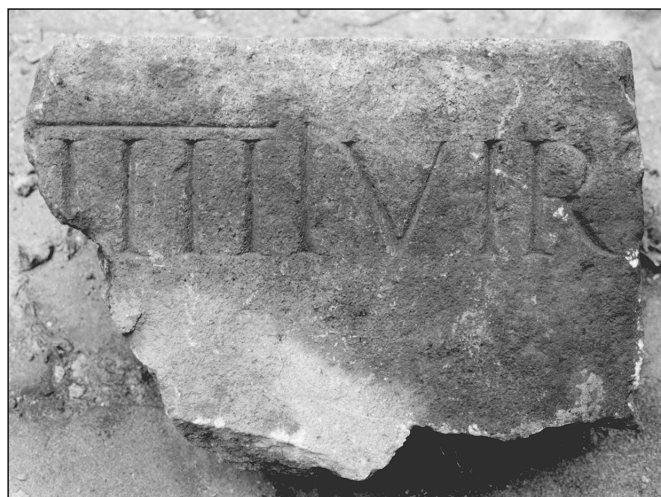
4. Ulomak gornjeg desnog ugla nadgrobnog spomenika od vapnenca. Sve su površine pažljivo obrađene i zaglađene. U desnom stražnjem dijelu gornje površine nalazi se utor sa željeznom sponom za učvršćenje gornjeg dijela spomenika. Natpisno polje je zaglađeno i neobrubljeno. Slova su pravilna i vrlo pažljivo isklesana. Četiri unutarnje haste u numeričkom dijelu oznake sevira niže su od dviju rubnih i natkrivene horizontalnom hastom. Vis. spomenika 31 cm, šir. 42 cm, duž. 25 cm. Vis. slova 8 cm. Datacija: prva polovica I. st. Nalazište: Pula, Carrarina 1, 1998. Smještaj: AMI Pula, inv. br. A 26738. (Sl. 4).

[---]IIIIIVIR / -----

[--- I]IIIIvir / -----



Sl. 1 Herkulov žrtvenik (kat.br.1),
Fig. 1 Altar to Hercules (cat.no.1)



Sl. 4 Natpis sevira (kat.br.4)
Fig. 4 Inscription of a sevira (cat.no.4)



Sl. 2 Piramidalni cipus (kat.br.2),
Fig. 2 Pyramidal cippus (cat.no.2)



Sl. 5 Postolje kipa božanskog cara (kat.br.5)
Fig. 5 The base of the statue of a divine emperor (cat.no.5)



Sl. 3 Natpisna ploča oslobođenice (kat.br.3)
Fig. 3 Inscription tablet of a freedwoman (cat.no.3)

5. Ulomak spomenika od vapnenca, odlomljen gore, dolje i lijevo. Sačuvan je u punoj debljini, a stražnja je strana zaglađena. Na desnoj bočnoj, zaglađenoj strani nalazi se reljef spiralno zavijenog augurskog štapa (*lituus*) visine 25 i širine 14 cm. Natpisno polje oštećeno je sa svih strana. Sačuvana su donja tri natpisna reda i ispod njih reljef plitice (*patera*) promjera 23 cm. Patera je ukrašena astragalnim vijencem i s tri koncentrična niza okruglih udubljenja. Slova su pravilna, O je potpuno okruglo, a slovo T u prvom redu i prvo slovo I u drugom redu svojom visinom izlaze izvan gornjeg ruba reda. Riječi su razdvojene malim, trokutastim interpunkcijskim točkama. Dva slova u drugom natpisnom redu oštećena su dvjema usporednim bušotinama za šipku promjera 4 cm. Vis. spomenika 56 cm, šir. 54 cm, deb. 40 cm. Vis. slova: 1. red 6 cm, 2. red 4 cm, 3. red 4 cm. Datacija: prva trećina I. st. Nalazište: Pula, Carrarina 1, u obrambenoj konstrukciji propugnakula sastavljenoj od antičkih spolija, 1999. Smještaj: AMI Pula, inv. br. A 27001 (Sl. 5).

[.]VGVSTO . S[.]

[.] VIBIV[S] C[.] V[.]

[---] L

(patera)

[A]ugusto s[ac(um)]

[.] Vibiu[s] C(ai) [f(ilius)] V[el(ina tribu)]

[p(osuit)] l(ibens)

(patera)

1-3. Širina spomenika i kompozicija teksta dopuštaju pretpostavku da na lijevoj strani nedostaje tek manji dio pisanog, ali i veći dio figuralnog sadržaja.

Zaključak

Herkulov žrvenik (kat. br. 1) pronađen neposredno kod gradskih vratiju posvećenih istome božanstvu, do danas je peti po redu nalaza, epigrafski spomenik posvećen Herkulu u Puli (IIt X/1 4, mali teatar; IIt X/1 5 koji je također pronađen pored Herkulovih vrata; IIt X/1 6, sv. Ivan u Arsenalu; Notiz. ep., AqN 1994, n. 4, p. 267 (A 5890), između Herkulovih vrata i amfiteatra).² Tome treba pridodati i sama Herkulova vrata, ukrašena reljefom Herkulove glave i toljage na

vrhu luka. Kartiranjem mjesta nalaza Herkulovih spomenika u Puli opažamo da je njihova koncentracija najgušća oko Herkulovih vrata, osobito uz cestu koja je izvan gradskih zidina vodila u smjeru amfiteatra. Na ovom je prostoru bio smješten objekt Herkulovog kulta (*aedes*), podignut i posvećen u prvim godinama novoosnovane rimske kolonije Pole. Tekst natpisa IIt X/1 5 obavještava nas da je Herkulovo svetište podignuto javnim općinskim novcem, na temelju odluke gradskog vijeća, a pod nadzorom dvojice odgovornih magistrata - gradskih duumvira: *C(aius) Domitius . f(ilius) — II viri aedem] / Herculis / d(e) d(ecurionum) s(ententia) c(oeraverunt) i[(demque) p(robaverunt)]*. Kronološki je najstariji Herkulov žrvenik pronađen 1970. uz cestu između Herkulovih vrata i amfiteatra (A 5890) koji po obliku i po svojim paleografskim osobinama pripada sredini I. st.pr.Kr. Ovako rane potvrde Herkulovog kulta na urbanistički izuzetno značajnoj lokaciji - prapovijesnom ulazu na gradinu - povezane su s najranijim razdobljem rimskog osvajanja Istrije, u kojemu je Herkulovo božanstvo imalo značajnu ideološku i političku ulogu. Histarski stanovnici Pole s grčkim su se herojem Heraklom mogli upoznati već posredstvom moreplovaca iz grčkih kolonija na južnom i srednjem Jadranu i u Magna Greciji, no svakako su znatno više bili izloženi propagiranju latiniziranog božanstva Herkula čiji se kult kopnenim putem od juga prema sjeveru proširio među etruščanskim, venetskim i retskim stanovništvom srednje i sjeverne Italije u razdoblju IV.-II. st. pr. Kr. paralelno s rimskim osvajanjima. Rimski su legionari i vojni zapovjednici bili pri tome glavni nosioci Herkulovog kulta s naglašenim militantnim i komercijalnim karakterom. Kao zaštitnik ratnika, putnika, moreplovaca, trgovaca i općenito svih kontakata sa strancima, Herkul je predstavljao idealnog duhovnog posrednika koji je mogao ujediniti interese različitih naroda povezanih kulturno-osvajачkim prodorom Rimljana. Herkul je stoga u II. st.pr.Kr. i u prvoj polovici I. st. pr. Kr. doživljavao veliku popularnost u rimskoj religioznoj politici; uvelike je bio štovan i u nedalekoj Akvileji i Tergeste, a kolonija Pola osnovana je u istom razdoblju sjaja Herkulovog božanstva.³ Stoga nas ne iznenađuje snaga ovoga kulta u republikanskoj Poli, kao niti odabir mjesta Herkulovog svetišta na ulazu prapovijesne prometnice iz smjera Nezakcija u histarsku Polu. Neposredna blizina ulaza druge važne ceste iz smjera kolonije Tergeste, pružala je mogućnost održavanja trgovišta i sajmova u ravničarskom predjelu ispod istočnog gradinskog bedema Pole, pri čemu je Herkul također mogao imati važnu pokroviteljsku ulogu. Dodatnu vrijednost i političku intonaciju svetištu kod Herkulovih vrata daje nalaz zavjetnog spomenika u čast carskog božanstva na istom mjestu (kat. br. 5).

² Sticotti 1908: 233-239; Degrassi 1971: 157-178; Jurkić 1976: 209-223; Frascchetti 1983: 77-102; Zaccaria 1992: 165; Notiziario epigrafico 1994: 261-328, Epigrafia romana, 1. Pola, 261-287.

³ Gaheis 1908: 239-247; Gnirs 1915: 147, fig.99; Bandelli 1984: 169-226; Verzar Bass 1987: 257, 280; Id. 1991: 274; Zaccaria 1994: 53; Notiziario epigrafico 1996: n.19, p.198-201; Jaczynowska 1981: 631-661.



Sl. 6 Postolje kipa božanskog cara, prednja strana (kat.br.5)
Fig. 6 The base of the statue of a divine emperor, front (cat.no.5)

Spomenik piramidalnog oblika (kat. br. 2) najvjerojatnije je podigla žena u čast svog nevjenčanog životnog suputnika (*contubernalis*), čime je nagovješteno da se radi o osobama nižeg društvenog položaja, po svoj prilici o robovima. Muška imena s nastavkom *-io* i inače su karakteristična za robovsku populaciju. *Contubernium* su antički pravници definirali kao nelegitimnu zajednicu koja ne povlači nikakva međusobna prava ni obaveze između partnera, niti prema potomstvu (Paul. 2,21 A). Ova se vrsta zajednice ustanovljavala između dvoje robova koji nisu imali građansko pravo ostvarivanja pravovaljanog braka s mogućnostima zakonski zaštićenog vlasništva, nasljeđivanja i starateljstva, te općenito među pripadnicima neravnopravnih staleža. Izraz *contubernalis* označavao je, osim člana nelegitimne zajednice dvoje pripadnika različitih spolova, još i ratnog sudruga, čovjeka s kojim se dijelio isti šator, odnosno mogao je biti upotrijebljen za jednog od više muškaraca-suboraca (Ilt X/1 73). Piramidalni oblik spomenika karakterističan je upravo za Polu u drugoj polovici I st., a osobito je široko prihvaćen među pripadnicima robovskog i oslobođeničkog staleža (Tassaux 1992: 140; Starac 1995: 73). Čini se da su ovaj oblik spomenika prvi počeli naručivati carski oslobođenici, iniciravši novu modu (Starac 1992: 94).

Veličina i izvedba spomenika određene oslobođenice (kat. br. 3) pokazuju da se radilo o imućnoj ženi, evidentno oslobođenici neke od viđenijih gradskih obitelji u I. st. U Poli je samo u jednom slučaju zabilježena prisutnost gentilnog imena sa završetkom *-lienus*:

Pompullienus (Ilt X/1 359); obitelj Pompulijena bila je imućna i utjecajna u Poli u I. st. poslije Krista, sudeći prema njihovom nadgrobnom spomeniku monumentalnih dimenzija (Starac 1995: 71-72, T. 10,3). Stoga je prilično vjerojatno da je gentilno ime oslobođenice glasilo *Pompulliena*. Od kognomena su sačuvana tek dva početna slova, te možemo samo pretpostavljati da li se dotična žena zvala Sabina, Salvija, Saturnina ili nekako drugačije.

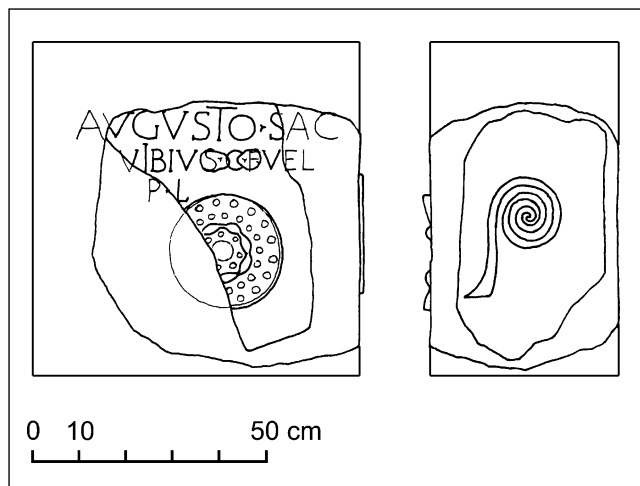
Natpisom sevira (kat. br. 4) povećava se broj od do sada 28 imenom poznatih augustalskih sevira Pole i još 10 natpisnih ulomaka koji ne donose ime, već samo naznaku funkcije sevira u Poli i njenom ageru (Starac 1992: 87). Seviri Pole redom su bili oslobođenici bogatih senatorskih i dekurionskih obitelji istog grada, a raznovrsnost njihova porijekla otkrivaju nam njihova kognomina: bilo ih je porijeklom iz Male Azije (*L. Modius L. l. Pamphilus*, Ilt X/1 116), ali i starosjedilaca histarskog roda (*C. Iulius Aplus*, Ilt X/1 593). Statistika pokazuje da u Poli među osobama s titulom "*sevir Augustalis*" ima 85 % oslobođenika, a među onima koji se nazivaju samo "*Augustalis*" čak 93 % oslobođenika (Starac 1991: 101). Statistika ipak nije potpuno točan pokazatelj jer je ograničena fragmentiranošću natpisa koji ne donose uvijek potrebne podatke za potpunu rekonstrukciju imenske sheme pojedinca. Pored toga, u imenima pojedinih sevira izostavljena je filijacija, možda s namjerom prikrivanja oslobođeničkog statusa. Jedan je jedini sevir Pole pouzdano bio u slobodi rođeni građanin (*C. Iulius C.f. Fuscus*, Ilt X/1 679). Pravokutni, masivni oblik spomenika uobičajen je u Poli u razdoblju druge polovice I. st. pr. Kr. - prve polovice I. st. poslije Krista.

Ulomak spomenika sakralnog karaktera s frontalnim reljefom zdjelice (*patera*) i bočnim reljefom augurskog štapa (*lituus*) izvorno je sačinjavao dio postolja stojećeg kipa (kat.br.5). Postolje je bilo visoko preko 60 cm, široko preko 60 cm, debljine 40 cm. U pokušaju restitucije natpisa, opažamo da s lijeve strane nedostaje tek manji dio slovnih znakova: u tri sačuvana reda nedostaje po jedno slovo (Sl. 7). S desne strane također nedostaju samo po dva krajnja slova u prvom i dva krajnja u drugom redu, no ona se mogu s lakoćom restituirati. Veću zagonetku predstavlja potpuno izgubljeni gornji red, prvi od ukupno četiri, koliko ih je sadržavalo natpisno polje. Teoretski, u obzir dolazi više mogućnosti; brojnim su muškim i ženskim božanstvima od početka principata pridodavani epiteti *Augustus/Augusta*, no redovito kraćeni u formi *Aug.*, te zbog cjelovitosti epiteta i pojave litusa na bočnoj strani (karakterističnog za grupaciju spomenika posvećenih augustovskim Larima, *Numini Augusti* ili izravno obogotvorenom caru) treba odbaciti mogućnost imena nekog imaginarnog božanstva. Cjeloviti augustovski epitet u takozvanom votivnom dativu povezan s formulom *sacrum* i reljef litusa ukazuju na neposredni kult carskog božanstva, odnosno obogotvorenog čovjeka od krvi i mesa (*Augustus ut Deus*) (Fishwick 1991: 436). U Poli je već odavna poznat jedan sakralni spomenik posvećen caru kao bogu, i to samom Augustu: hram Rome i Augusta na pulskom forumu.⁴ Pođemo li

⁴ Ilt X/1 21, *Romae et Augusto Caesari divi f(ilio) patri patriae*.

i dalje u potrazi za određenim carem, paleografske (neskraćeni epitet, oblik i izvedba slova, produljena slova I, T) i onomastičke karakteristike (izostanak kognomena dedikanta uz naveden prenamen i tribus) ograničit će nas na razdoblje julijevsko-klaudijevske dinastije. Imenska formula božanskog cara završena epitetom *Augustus* može se u datom razdoblju odnositi jedino na Augusta ili Tiberija, te time dataciju natpisa stežemo na razdoblje prve trećine I. st. poslije Krista. Spomenik podignut Augustu za njegova života u razdoblju g. 27. pr. Kr. - 14. poslije Krista sadržavao bi titulu *Imp(eratori) Caesari divi filio) / Augusto*, i ovoj se restituciji priklanjamo kao vjerojatnoj. Spomenik podignut komemorativno, nedugo nakon Augustove smrti g. 14., sadržavao bi formulaciju *Divo / Augusto*. Preostaje još jedino mogućnost da je natpis posvećen Tiberiju, a u tom bi slučaju izgubljeni prvi red glasio: *Ti(berio) Caesari divi Aug(usti) filio)*. Nakon Augustove smrti, nastavljena je uobičajena municipalna praksa zavjetovanja žrtvenika i kipova carevom božanstvu. Tiberije, koji osobno nije podnosio pretjerano podilaženje, zabranio je da mu se posvećuju hramovi i svećenici, a i njegovi kipovi mogli su se postavljati jedino s carevim odobrenjem, i to tako da se ne uvrštavaju među kipove bogova, nego samo kao ukras hramu (Suet.Tib.26). Unatoč tim ograničenjima, širom Carstva pronalaze se zavjetni spomenici u Tiberijevu čast, pa i oni izravno posvećeni Tiberiju kao bogu.

Iako nije u cijelosti sačuvan, pulski spomenik s reljefom litusa dimenzijama se podudara s najbližim sličnim nalazom - postoljem kipa koji je možda prikazivao Augusta kao augura iz Škocjana, datiranog u g. 14. malo prije Augustove smrti.⁵ Postolje iz Škocjana sačuvano je u cijelosti, visoko je 70 cm, široko 70 cm, debljine 40 cm, jednako koliko iznosi debljina pulskog spomenika, i isto tako na desnoj bočnoj strani nosi reljefni prikaz litusa. Postoje ipak značajne razlike: škocjanski natpis, kao uostalom i velik broj spomenika zavjetovanih Augustovom carskom božanstvu diljem Rimskog Carstva među kojima ćemo spomenuti samo sljedeći najbliži nalaz, žrtvenik iz Akvileje također iz g. 14. (CIL V 852), sadrži punu carevu titulaturu prema kojoj je moguće odrediti točnu godinu postavljanja spomenika, prednja mu strana nije ukrašena figuralnim reljefom, a osim toga, u natpisu nije naveden dedikant (koji je šira zajednica, općina Tergeste ili možda sama Rimsko država). Pulski spomenik sadržavao je isključivo carevo ime bez njegovih funkcija, no zato, iako oštećen, čuva ime dedikanta - privatne osobe iz višeg društvenog sloja kolonije Pole. Zavjetovao ga je izvjesni Vibije, Gajev sin, nosilac pulskog tribusa Velina, u čast carskog božanstva. Imenska formula sadrži prenamen (koji nije sačuvan), nomen (*Vibius*), filijaciju (*C(ai) [f(ilius)]*) i tribus, odnosno teritorijalnu jedinicu u kojoj je pojedinac tradicionalno upisivan pri popisu stanovništva (*V[el(ina)]*)



Sl. 7 Rekonstrukcija postolja kipa božanskog cara (kat.br.5)
Fig. 7 Reconstruction of the statue base of a divine emperor (cat.no.5)

- ali ne i kognomen. Izostanak kognomena u takvoj imenskoj shemi prilično je čvrst pokazatelj rane datacije, ne nakon prve trećine I. st. poslije Krista. Gentilno ime obitelji Vibija italsko je, sabinskog porijekla, veoma rašireno i u Istri (Schulze 1966: 102, 425). Srednjotalski ogranak obitelji Vibija bio je upisan u tribus Velina, isto kao i pulski (PIR V 377). U Puli su već poznata 22 natpisa s imenima pripadnika obitelji Vibija: računajući i najnovije epigrafske nalaze, broj poznatih nosilaca gentilnog imena Vibija penje se na 36, iskočivši time na prvo mjesto tablice zastupljenosti pojedinih obitelji u Puli, čak i ispred izuzetno razgranate obitelji Lekanija (Starac 1992: 100). Posebnu pažnju zaslužuje nadgrobna ara Vibije Maksime ukrašena bočnim reljefima tritona na delfinu koja je otkrivena g. 1993. (Notiziario epigrafico 1994: 263-265). Vibija Maksima bila je članica imućnog odvojka obitelji, rođakinja jednog augustalskog sevira - svećenika carskog kulta. Senatorska obitelj Vibija u doba Augusta i Tiberija bila je i u samom Rimu vrlo moćna i razgranata, davši velik broj konzula (Degrassi 1947: 59, 61, 185; Syme 1993: 259, 334-5, 645). Počevši od posljednjeg konzula rimske republike iz g. 43. pr.Kr., Gaja Vibija Panse, na položaju konzula sufekta pronalazimo Gaja Vibija Postuma g. 5. pos. Kr. (PIR V 392), njegova brata Aula Vibija Habita g. 8. pos. Kr. (PIR V 384), Gaja Vibija Rufa g. 16. (PIR V 396), njegova sina Rufina g. 21. ili 22., te Gaja Vibija Marsa g. 17. (PIR V 388). Vjerojatno se za ogranak senatorske obitelji Vibija može pretpostaviti sličan povijesni razvoj okolnosti kao i za poznate senatorske obitelji Statilija, Apuleja, Lekanija, Palpelija i Setidija: stekavši zemljoposjede u Istri odnosno doselivši potkraj republike u Istru, obitelji kroz nekoliko generacija uvećavaju svoje bogatstvo održavajući ili čak postižući senatorsku čast kao *homines novi*, oslobađajući pri tome velik broj

⁵ Ilt X/4 337; Zaccaria 1992: 235; Rossi 1996: 267-268. Tekst natpisa glasi: *[I]mp(eratori) Caesari / divi filio) Augusto / pontif(ici) maxim(o) / trib(unicia) potest(ate) XXXVII / co(n)s(uli) XIII p(atri) p(atriciae) sacrum.*

robova i ostavljajući snažan pečat na društvenom životu kolonije Pole (Tassaux 1982; Id. 1984; Starac 1992). Članovi ovih obitelji, povezani jednako s Rimom kao i s Pulom, prenosili su iz državnog središta u periferni grad Italije političku moć, ali i kulturno-umjetnička dostignuća i modele ponašanja i odijevanja. Nije bez značenja što je dedikant pulskog natpisa bio sin izvjesnog Gaja; ovaj prenamen daleko je najčešći u senatorskoj dinastiji Vibija. Iako u Puli zasada nema izravnog epigrafskog svjedočanstva o nekom Vibiju senatorskog staleža, možemo pretpostaviti da su postojale određene veze ove obitelji s Pulom.

Religiozni kult carevog božanstva počeo se postupno formirati neposredno nakon Augustovog preuzimanja vlasti. Preko početnih žrtvi ljevanica u čast Augustovog genija odnosno moći (*genius*; *numen*) na privatnim gozbama (Dio C.15,19,7), carevo se božanstvo vrlo brzo povezalo s drevnim i u Italiji vrlo raširenim kultom obožavanja Lara, dobro organiziranim na municipalnoj i na vicinalnoj razini. Iako su u rimskoj vjerskoj tradiciji genijima obično prinošene žrtve bez krvi poput vina i cvijeća, Augustov je Genij vrlo brzo počeo zahtijevati krvavu žrtvu, i to ništa manje nego bika, u skladu s vjerskim obredima Egipta i helenističkog svijeta u kojemu je bik simbolizirao božanskog vladara.⁶ Reljefni prikazi na brojnim žrtvenicima Augustovom Geniju, Numenu ili Augustovim Larima postavljenima u Rimu, italskim i provincijskim gradovima, predočavaju scene žrtvovanja bika, otjelotvorene Lare, lovor, krilate Viktorije, štit (*clupeus virtutis*), krunu (*corona civica*), Augusta u augurskoj odjeći i s augurskim atributima, kao i simbole vjerskog obreda (vrč, plitica) i svećeničkog položaja (augurski litus). Sakralne formule sadržane u natpisu iz Pule (*s[acrum]*, *[p[osuit]] l[ibens]* ili, manje vjerojatno, *[v[otum]] s[olvit]] l[ibens]*) uobičajene su na žrtvenicima i na postoljima kipova religioznog karaktera. Po svojim dimenzijama, bočnom prikazu litusa i upotrebi formule *sacrum* pulski je spomenik analogan bazi kipa iz Škocjana, te se čini vjerojatnim da se ne radi o žrtveniku u pravom smislu riječi, nego o postolju kipa stojećeg cara, možda u augurskoj odjeći s pokrivenom glavom i pliticom ili litusom u ruci. Žrtvenik carskom božanstvu,

kao i carski kip, mogao je biti postavljen u urbanom središtu ili potpuno izvan njega; ako se nalazio u gradu, to je opet moglo biti na raznovrsnim karakterističnim mjestima - u posebnom svetištu, na forumu, u teatru, na cestovnim križanjima i trgovima. Trgovi i raskršća postali su pogodnim mjestima za štovanje carskog božanstva zahvaljujući bliskoj vezi sa starim Genijima i Larima, koji su na križanjima odavna imali svoja kulturna mjesta. Nalaz zavjetnog spomenika caru u sekundarnoj fortifikacijskoj upotrebi kod Herkulovih vrata u Puli znači da je spomenik izvorno bio postavljen negdje u neposrednoj blizini, možda na cestovnom križanju, a možda i u određenoj religijskoj vezi s Herkulovim svetištem i žrtvenikom posvećenim Herkulu (kat. br. 1). Između Herkulovog i Augustovog božanstva postoji čak izravna veza: poput Libera i Romula, i jedan i drugi postigli su božanski status kroz apoteozu nakon proživljenog smrtničkog vijeka. Ovu bliskost s Herkulom August nije ipak puno iskoristavao u oglašavanju vlastitog božanstva, okrenuvši se radije drugim uzorima, Marsu i Romulu. Potkraj Augustove vladavine kult carevog božanstva razbuktao se punom snagom; u Rimu je g. 6. posvećen oltar njegovu Numenu (IIt XIII/2 p.115), a obredi bogoslužja sa žrtvovanjem bika ili libacijom postali su službenim državnim kultom koji se održavao više puta godišnje: početkom godine, na svaki Augustov rođendan, na spomen dana kada je prvi put primio fasce i dana kada je prihvatio titulu *pater patriae*, na spomen Akcijske pobjede, pobjede kod Sicilije te pobjedničkog ulaska u Aleksandriju... Vjerski ritual predvodili su posebni, Augustu posvećeni svećenici različitog ranga (*flamen*, *pontifex*, *sacerdos*, *magistri*), koji se najčešće pojavljuju kao dedikanti sakralnih spomenika carskom božanstvu - iako su to mogli biti i građani kao privatnici, kao u pulskom slučaju. U razdoblju posljednjih godina Augustova života i nakon njegove smrti kult njegova božanstva doživljava silnu ekspanziju po cijeloj Italiji i po provincijama⁷, te i pulski natpis možemo promatrati kao spomenik svoga vremena, kao odraz političkog trenutka i nastojanja pojedinca da uđe u maticu struje i da za sebe iskoristi trenutno modernu društvenu pojavu.

⁶ Taylor 1975: 182-245; Fishwick 1978: 375-380; Id. 1989: 231-234; Id. 1991: 84-86, 475-590; Id. 1994: 127-141.

⁷ Spomenut ćemo samo neke, Puli geografski i kulturno najbliže spomenike carskog kulta zavjetovane augustovskim Larima ili caru kao bogu: U sjevernoj Italiji, g. 14. Augustu su posvećeni spomenici u Akvileji (CIL V 852) i na italskoj granici kod Škocjana (IIt X/4 337). Na području Emone pronađena su dva žrtvenika posvećena *Laribus Aug(ustis)* (Hoffiller, Saria 1938: nn. 158-159 = Šašel Kos 1997: nn.18-19). U Liburniji su poznati žrtvenik Božanskom Augustu kojeg je na Pagu podigao izvjesni Lucije Kvinkcije Gal nedugo nakon Augustove smrti (CIL III 3113), te mramorni kipovi Božanskog Augusta i Tiberija kao svećenika iz Nina (Cambi 1991: kat. br. 25 i 26). Najnoviji u nizu, spektakularni nalaz grupe carskih kipova i natpisa posvećenih caru u Naroni, koja je dala i već odavno poznatu dedikaciju Augustu (CIL III 1769), potvrđuje snagu i važnost carskog kulta u prvoj trećini I. st. poslije Krista (Marin 1997: 411-415).

POPIS KRATICA

AAAd	- Antichità Altoadriatiche. Atti delle Settimane di Studio aquileiesi, Aquileia-Udine.	CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin.
ANRW	- Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin.	IIt	- Inscriptiones Italiae, Roma.
AqN	- Aquileia Nostra, Aquileia.	Materijali SADJ	- Materijali Saveza arheoloških društava Jugoslavije
ArchStAnt	- Annali del seminario di studi del mondo classico. Archeologia e Storia antica. Istituto Universitario Orientale, Napoli.	MEFRA	- Mélanges de l'Ecole Française de Rome, Rome.
AT	- Archeografo Triestino. Raccolta di memorie, notizie e documenti particolarmente per servire alla storia di Trieste, del Friuli e dell'Istria, Trieste.	Obavijesti HAD-a	- Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.
AttiCMT	- Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Trieste.	Opusc.Archeol.	- Opuscula Archaeologica. Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
Britannia	- A Journal of Romano-British and Kindred Studies, London, Society of Roma Studies.	PIR	- Prosopographia Imperii Romani, Berlin.
		Situla	- Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana.
		ŽA	- Živa Antika, Skopje.

POPIS LITERATURE

Bandelli 1984	G. Bandelli, Le iscrizioni repubblicane, AAAd 24, 1984, 169-226.
Cambi 1991	N. Cambi, <i>Antički portret u Hrvatskoj</i> , Zagreb 1991.
Degrassi 1971	A. Degrassi, Culti dell'Istria preromana e romana, <i>Scritti vari di antichità</i> IV, Trieste 1971, 157-178.
Degrassi 1947	A. Degrassi, Inscriptiones Italiae XIII, Fasti et elogια, Fasciculus 1, Fasti consulares et triumphales, Roma 1947.
Fishwick 1978	D. Fishwick, Augustus Deus and Deus Augustus, <i>Hommages à Maerten J.Vermaseren</i> , Leiden 1978, 375-380.
Fishwick 1991	D. Fishwick, <i>The Imperial Cult in the Latin West. Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire I-II</i> , Leiden-New York-København-Köln 1991.
Fishwick 1989	D. Fishwick, Numen Augusti, <i>Britannia</i> 20, 1989, 231-234.
Fishwick 1994	D. Fishwick, Numinibus Aug(ustorum), <i>Britannia</i> 25, 1994, 127-141.
Fraschetti 1983	A. Fraschetti, La "Pietas" di Cesare e la colonia di Pola, <i>ArchStAnt</i> 5, 1983, 77-102.
Gaheis 1908	A. Gaheis, Tesoretto di statue d'Ercole scoperto a Trieste, <i>AT</i> 32, 1908, 239-247.
Gnirs 1915	A. Gnirs, <i>Pola, Ein Führer durch die antiken Baudenkmäler und Sammlungen</i> , Wien 1915.
Hoffiller, Saria 1938	V. Hoffiller, B. Saria, <i>Antike Inschriften aus Jugoslavien I, Noricum und Pannonia Superior</i> , Zagreb 1938.
Jaczynowska 1981	M. Jaczynowska, Le culte de l'Hercule romain au temps du Haut-Empire, <i>ANRW</i> II, 17, 2, 1981, 631-661.
Jurkić 1976	V. Jurkić, Izbor antičke kultne plastike na području Istre, <i>Materijali SADJ</i> 12, Zadar 1976, 209-223.
Marin 1997	E. Marin, Iscrizioni dell'augusteo di Narona scoperto di recente, <i>XI Congresso internazionale di epigrafia greca e latina, Roma 18-24.IX 1997, Preatti</i> , 411-415.
Notiziario epigrafico 1996	Notiziario epigrafico, <i>AqN</i> 67, 1996, 173-240, n.19, p.198-201.
Notiziario epigrafico 1994	Notiziario epigrafico (a cura di Fulvia Mainardis e Claudio Zaccaria), <i>AqN</i> 65, 1994, 261-328, Epigrafia romana, 1. Pola, 261-287.
Rossi 1996	R.F. Rossi, Insediamenti e popolazioni del territorio di Tergeste e delle aree limitrofe, <i>Scritti di storia romana</i> , Trieste 1996, 267-278.
Schulze 1966	W. Schulze, <i>Zur Geschichte Lateinischer Eigennamen</i> , Berlin-Zürich-Dublin 1966.
Starac 1991	A. Starac, Oslobođenici u koloniji Poli, <i>Opusc.Archeol.</i> 15, 1991, 91-107, 101.
Starac 1992	A. Starac, Stanovništvo kolonije Pole u epigrafičkim spomenicima, <i>ŽA</i> 41-2, Skopje 1992, 79-107.
Starac 1995	A. Starac, Rimske nadgrobne are u Puli i u Istri, <i>Opusc.Archeol.</i> 19, Zagreb 1995, 69-95.
Starac 1998, 1	A. Starac, Arheološka istraživanja kod Herkulovih vrata (I faza), <i>Obavijesti HAD-a</i> 1998/1, Zagreb 1998, 57-59.

- Starac 1998, 2 A. Starac, Nuove iscrizioni di Pola, III Tavola rotonda internazionale, Le fonti antiche epigrafiche, letterarie e numismatiche della regione "Alpe-Adria", Aquileia e Zuglio, 6-8. novembre 1997, AqN (1998) Notiziario epigrafico (u tisku).
- Sticotti 1908 P. Sticotti, Il culto di Ercole a Pola, AT 32, 1908, 233-239.
- Syme 1993 R. Syme, *The Augustean Aristocracy*, Oxford 1986; *L'aristocrazia augustea*, Milano (2) 1993.
- Šašel Kos 1997 M. Šašel Kos, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia*, Situla 35, Ljubljana 1997.
- Tassaux 1982 F. Tassaux, Laecanii, Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie, MEFRA 94, 1982, 227-269.
- Tassaux 1984 F. Tassaux, L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie, AttiCMT Quaderno 13, 2 (1983-84), 1984, 193-229.
- Tassaux 1992 F. Tassaux, La société de Pola et de Nesactium sous le Haut-empire romain, *Atti del seminario di studio Tipologia di insediamento e distribuzione antropica nell'area veneto-istriana dalla protostoria all'alto medioevo, Asolo, 3-5.XI 1989*, Monfalcone 1992, 135-145.
- Taylor 1975 L.R. Taylor, *The Divinity of the Roman Emperor*, New York 1975.
- Verzar Bass 1987 M. Verzar Bass, A proposito dell'allevamento nell'alto Adriatico, AAAAd 29, 1987, 257-280.
- Verzar Bass 1991 M. Verzar Bass, I primi culti della colonia latina di Aquileia, AAAAd 37, 1991, 253-277.
- Zaccaria 1994 C. Zaccaria, Il ruolo di Aquileia e dell'Istria nel processo di romanizzazione della Pannonia, u: *La Pannonia e l'impero romano*, Roma 1994, 51-70.
- Zaccaria 1992 C. Zaccaria, Regio X, Venetia et Histria, Tergeste - ager tergestinus et Tergesti adtributus, Supplementa Italica n.s.10, Roma 1992.

SUMMARY

EXCAVATIONS AT THE GATE OF HERCULES IN PULA:
ROMAN EPIGRAPHIC MONUMENTS

Key words: Pula, the gate of Hercules, epigraphic monuments, 1st century AD

During construction work on the renovation and adaptation of the Italian Community headquarters in Pula (1 Carrarina Street) during 1997-1998, a large number of fragments of stone monuments from the period of Antiquity and the Middle Ages were found built into recent foundation walls (from the first half of the 20th century). They included five Roman epigraphic monuments, dated to the 1st century AD.

An altar to Hercules (cat. no. 1), discovered just next to the city gate dedicated to the same deity, is the fifth inscription dedicated to Hercules to be discovered to the present in Pula. Originally it could have been located in the area of the propugnaculum of the Gate of Hercules. If the finds of monuments to Hercules in Pula are mapped, it can be noted that their concentration is densest just as the gate of Hercules, particularly along the road that led outside the city walls towards the amphitheater. A structure of the cult of Hercules (aedes) was located in this area, built and dedicated in the first years of the newly founded Roman colony of Pola. In this period, the Roman military commanders and legionaries were the main bearers of the politically important cult of Hercules, with an emphasized militant and commercial character.

A monument of pyramidal form (cat. no. 2) was most probably erected by a woman in honor of her unmarried partner (*contubernalis*), indicating that these may have been people of lower social class, probably slaves. Male names with the ending *-io* were characteristic for the slave population. *Contubernium* was defined by Roman law as a non-legitimate partnership with neither mutual rights nor obligations between the partners, nor towards any offspring (PAUL. 2, 21 A). This type of partnership was set up between two slaves who did not have the civil rights of establishing a valid marriage with the possibilities of legally protected ownership, inheritance, and guardianship, and in general between members of the lower classes. The pyramidal shape of the monument is characteristic for Pula in the second half of the 1st century, and it was particularly widespread among members of the slave and freedmen classes. It seems that this shape of monument first began to be ordered by imperial freedmen, initiating a new fashion.

The size and workmanship of the monument to a certain freedwoman (cat. no. 3) indicates that this was a

wealthy woman, a freedwoman from one of the more prominent city families in the 1st century. Only one case has been noted in Pula of a gentilicium ending in *-lienus*: *Pompullienus*. The Pompullienus family was rich and influential in Pula in the 1st century AD, judging by their tombstones of monumental dimensions. Thus it is fairly likely that the gentile name of the freedwoman was Pompulliena.

The inscription of a *sevir* (cat. no. 4), increases the number of IIIIIviri Augustales from Pula known by name to 28, as well as a further 10 inscription fragments that do not list the name, rather only the function of *sevir*. The *seviri* of Pula were all freedmen from the rich senatorial and decurional families of the same city, of highly varied background: some were originally from Asia Minor, but also from indigenous Histrian families. The rectangular, massive shape of the monument is common in Pula for the period from the second half of the 1st century BC to the first half of the 1st century AD.

A fragment of a monument of sacral character with a frontal relief of a small bowl (*patera*) and a lateral relief of a augur's staff (*lituus*) was originally part of the base of a standing statue of a divine emperor, Augustus or Tiberius (cat. no. 5). A monument erected to Augustus during his lifetime in the period from 27 BC to 14 AD would include the title *Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) / Augusto*, and this reading is preferred as more likely. A monument raised commemoratively after Augustus' death in 14 AD would contain the formulation *Divo / Augusto*. In the case that the inscription was dedicated to Tiberius, the lost first line would read: *Ti(berio) Caesari divi Aug(usti) f(ilio)*. The monument to a divine emperor was offered by a private individual from a high ranking social class of the colony of Pola, a certain Vibius, son of Caius, a member of the Velina voting tribe of Pola. The Vibius family is in first place in the list of representation of individual families in Pula, and it was probably connected in some way with the senatorial dynasty of Vibius, at its height of influence specifically in the Augustan and Tiberian periods. The discovery of a votive monument to an emperor in a secondary fortification use at the Gate of Hercules in Pula means that the monuments originally would have been placed somewhere in the immediate vicinity, perhaps at a crossroads, and perhaps in some religious connection to the shrine of Hercules and the altar dedicated to Hercules (cat. no. 1). The inscription is dated to the period of the first third of the 1st century AD.

Translated by B. Smith-Demo